

Уржамал ӘЛМЕНБЕТОВА

БАЙЫРҒЫ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРДЕГІ ДЕРЕКТІК НЫШАҢДАР

Мақалада автор ежелгі жазба мұраларымыздың жанры туралы айтылып жүрген пікірталастарға шолу жаса отырып, ежелгі Түркі қазанатының руникалық жазбаларына жанрлық және мазмұндық тұрғыдан назар аударады.

Yazar eski Türk yazı abidelerinin жанrı etrafındaki tartışmaları inceleyerek, eski türk hanedanlığının çivi yazıları biçim ve anlam açısından değerlendirmiştir

Ақиқат өмірдің суреті және оның негізгі арқауы - шындық. Әдебиет, тарих болсын, қай шығарманың алып қарасаңыз онда өмірлік фактілер мен құбылыстардың бәрі де бірдей талғаусыз алынбайды, белгілі бір мақсатқа қызмет ететін айғақ-деректер ғана кәдеге жарап жатады. Қай заманда болсын өмір құбылыстары мен оқиғаларды сол дәуірдің әлеуметтік көзқарасы тұрғысынан сараланады. Байырғы түрік жазба ескерткіштеріндегі жазулар – өмірде орын алған шынайы деректер мен құбылыстарды дәл, нақты сипаттайды. Қазіргі қазақ әдебиетін, тарихын бүгінгі талғам-талап өресіндегі деректерді пайдалана білу, қалыптасуы ХІХ ғасырдан бастау алады.

Қазақ халқының этникалық түп-тамыры мен азаматтық тарихы қай дәуірден басталып баяндалса, бұл халықтың тарихы мен әдебиеті, тілі сол кезден бастау алуға тиіс деген тұжырымдаманы ұстансақ, онда байырғы жазба мұраларды ең алдымен ертедегі әдебиеттің қайнар көзі ретінде қарастыруға әбден болады. Ал, қазақ топырағында туындаған ежелгі жазба мұрамыздың жанры туралы бүгінгі күнге дейін пікірталас толастамай отыр. Бұл ескерткіштер түркі халықтарының тарихын қысқаша баяндаған шежірелер болып табылатынында дау жоқ. Ертедегі жазба ескерткіштерді зерттеуші ғалым И.В.Стеблева: “Бұл дәуір жазбалары – тұтас күйінде поэзиялық туынды” деген пікір айтады. Профессор М.Жолдасбеков бұл туралы: “Орхон жазбаларын кейбір зерттеушілер тарихи деректер жиынтығына жатқызса, енді біреу оларды тарихи ерлік жыры деп тануда. Қалай десек те, өте ертеде жасалған бұл ескерткіштердің түркі халықтары тарихынан, мәдениеті мен әдебиетінен, санасынан, әдет-ғұрпынан, дәстүрінен құнды деректер беретін бағалы мұра екендігі даусыз” - дейді.

Орхон жазба ескерткіштерінде (VI–VIIIғғ.) Түркінің Тәңір тектес көсемі Еуразияның ұлы Даласын былайша барлайды: “Ілгері-күн шығысында (оңтүстікте), кейін-күн батысында, сол жақта – түн ортасында (солтүстікте), осының ішіндегі халықтың барлығы маған қарайды, халықты осыншама көбейттім. Егер қазір баяғы кексіз түрік қағаны Өтүкен қойнауында отырса, онда елде мұң жоқ. Ілгері Шантуқ жазығына дейін жауладым, теңізге сәл

жетпедім. Түстікте-тоғыз ерсенге дейін жауладым, Тибетке сәл жетпедім. Батыста Инжу (Сырдария) өзенін кеше Темірқақпаға дейін жауладым. Терістікте-Байырқы жеріне дейін жауладым, осыншама жерлерге дейін жорыттым”.

Бұл тарихи мәтінде дүниенің төрт тарабы, ел мен жер атаулары нақтылы көрсетілген. Сөз болып отырған кеңістіктегі Өтүкен қойнауы, яғни Хуанхе өзені мен Темір қақпа деп отырған Дербент қаласының арасы бес-алты мың шақырым. Бұның өзі деректік мәлімет беріп қана қоймай, мұндай алапты оймен шолу үшін кеңістік туралы таным-түсінік мейлінше өрелі болуына кеңінен жол ашады.

Осы орайда неміс ғалымы Альфред Вебердің ой-тұжырымы ден қойдырады. “Орталық Азиядан шыққан көшпелі халықтардың Қытай, Үндістан және Батыс елдеріне баса көктеп жетуі (ежелгі дүниенің осынау ұлы мәдениеттері көшпелілерден жылқыны пайдалануды үйренді), мұнан бұрын айтқанымыздай, жаңағы үш атырапқа да бірдей ықпал етті: ат үстіндегі көшпелі халықтар дүниенің кеңдігін таныды. Олар ежелгі дүниенің ұлы мәдениеті бар мемлекеттерін жаулап алды. Қиын-қыстау тіршілік пен қауіп-қатері мол жорықтар арқылы олар дүниенің жалғандығын түсінді; ал үстем нәсіл ретінде олар дүниеге ерлік пен трагикалық сананы орнықтырып, оны эпос түрінде паш етті” – деп жазды Альфред Вебер.

Ұлы Дала көшпелілері өзін қоршаған экожүйемен үйлесімді өмір салт құрып қана қойған жоқ, сонымен бірге олар орнықты әлеуметтік-саяси институттар да қалыптастыра алды. Мұның өзі өмір ағымында пыңдала келе ұлы дала төсінде, соның ішінде Қазақ даласында іргелі мемлекеттердің бой көтеруіне себепші болды. Бұл ретте, жаңаша жыл санауға дейін-ақ ірге бекітіп, қуатты мемлекетке айналып үлгерген Сақ, Ғұн, Үйсін, Қаңлы елдері, VI-VIII ғасырлардағы Түркі, Түргеш, Қарлық қағанаттары, VIII-XI ғасырлардағы Оғыз, Қыпшақ, Қарахан дәулеттері, XI-XIV ғасырлардағы Найман, Керей хандықтары мен Алтын Орда ұлысы, сондай-ақ осынау мемлекеттік құрылымдардың тікелей жалғасы болып табылатын Ақ Орда, Көк Орда, Моғолстан, Ноғай Ордасы және қазақ хандығы, түптеп келгенде, ұлы Дала төсіндегі мемлекеттік құрылымдардың үзілмей сабақтасқан 3 мың жылдық шежіресін зерделетеді. Деректік нышанның бір тармағы да осында жатыр.

Ұлы Дала тұрғындары өздерінің көшпелі мал шаруашылығын отырықшы егіншілікпен және қалалық кәсіпкерлікпен үйлесімді шендестіріп отырған. Қазақ даласындағы жоталы тау бөктерлері мен айдынды өзен-көл алқаптарында ақарлы-шоқарлы қалалар ерте кезден-ақ іргесін орнықтырып үлгерген. Бұл ретте, Шығушен, Битән, Сүйәб, Сайрам, Тараз, Отырар, Түркістан, Баласағұн, Мерке, Қойлық, Жент, Сарайшық, Сауран, Сығанақ, Алмалық, Аспара, Баршынкент сияқты ондаған қала өзінің төлтума болмысымен де, қою тарихымен де ден қойдырады.

Еуразияның ұлы Даласында көшпелі өмір салттың болмысымен үндес шаруашылық-мәдени типі өз кезегінде қайталанбас төлтума мәдениет әкелді. Көшпелілердің төлтума мәдениеті өмір шындығын өзіндік талғам-таныммен игерді, өмір құбылыстарын өзіндік тілмен жорыды, сол жолда өзіндік әдістер мен тәсілдерді, қалыптар (форма) мен түрлерді дүниеге әкелді, сөйтіп алапат-асқақ идеяларды адам өмірінің ең биік мұраттары ретінде ұсына білді. Тіршілік диалектикасын бейнелейтін даналық өрнектер (зверинный стиль), әлемнің шағын үлгісіне баланған киіз үйлер, Тәңірдің құрағы іспеттес қорғандар, бақидың фәниге өсиеті сияқты тасқашау (руникалық) эпостар, сайын даланы шежірелі тарихқа айналдырған жоралық сәулеттер мен балбал тастар, қарапайым тұрмыс-тіршілікті өнер деңгейіне көтерген қолданбалы-кәделік (утилитарно-прикладной) зат-бұйымдар, Тәңірдің тіліне баланатын музыка, міне, мұның қай-қайсысы да көшпелі өмірдің төл болмысы туындатқан қайталанбас рухани құндылықтары болып табылады. Осының бәрін біз байырғы жазба ескерткіштердегі деректерден алып, сол арқылы пайымдап ой түйеміз, зерделейміз.

Тарих сахнасында 3 мың жылдай өмір сүрген салт атты көшпелілер өркениеті жалпы адамзаттық өркениеттің құрамдас бөлігі болып табылады. Дәл сол сияқты, жалпы адамзат тарихын да ұлы Дала көшпелілерінен тыс танып-түсіну мүмкін емес және ондай тарих бүтін болмас еді.

Ежелгі Түркі қағанатының руникалық жазбаларына жанрлық және мазмұндық тұрғыдан назар аударса деректік мәні айқын аңғарылады. Оның әдебиет саласындағы элементтері: портрет, диалог, авторлық пайымдау, деректік нышандар да бар. Өткен замандарда болған тарихи жағдайларды баяндау барысында деректік нышандарының дүниеге келгенін ескерткіштерді оқи отырып саралауға болғандай.

Орхон өзенінің бойынан табылған ескерткіштердегі мынадай негіздерге жүгінуге болады. Біріншіден, шығармаларда ру, тайпалар атаулары тарихта бар, түркі халықтарына жатады. Оларға: қырғыздар, оғыздар, қарлұқтар, түргештер, төлістер, қаңғарлар /қаңлылар/, басмалдар т.б. жатады. Бұл рулардың тарихта аты сақталып, бүгінгі күнге жеткен. Екіншіден, осы көне жазбалардағы аты аталған батыр, қағандар тарихта болған, әрі өмір сүрген адамдар. Күлтегін, Тоныкөк, Йоллығ-тегін төңірегінде болған тарихи оқиғалар VIII ғасырдағы іргелі мемлекет Түрк Қағанатында болғаны аян. Үшіншіден, бұл деректік нышандары айқын, онда басты кейіпкерлер хандар мен бектер болғанымен, қарапайым халық тіршілігі ұмыт қалмай, олардың қиындықтары, жоқтығы, аянышты жағдайы ашық жазылғандығы айқын байқалады.

Орхон-Енисей ескерткіштерінде поэзияға тән сипаттар бар екенін жоққа шығаруға болмас. Бұл ескерткіштерден тұтас поэзия да байқауға болады. Байырғы дәуір келбетін тасқа түсірген автор Түркі қағандары мен батырларының ерлік жорықтарын баяндау барысында көптеген әдебиеттік жанрларды, талғам-талаптарды пайдаланған. Баяндау үлгісіндегі тарихи

әңгімеде автордың “мен” деп бірінші жақтан айтып отыруының өзінен көруге болады.

Ілгері – Шантұң жазыққа дейін жауладым,
Теңізге сәл жетпедім.
Түстікте – Тоғыз Ерсенге дейін жауладым,
Тибетке сәл жетпедім.
Батысты – Инжу өзенін кеше
Темір қақпаға дейін жауладым,
Терістікте–Байырқы жерін дейін жауладым,
Осыншама жерге дейін жорыттым.

Бұл тасқашау жазуындағы негізгі Күлтегін мен Тоныкөк бұл жырларды айтып отырып жаздырған, яғни басты кейіпкерлер – айтушының өзі. Осы ескерткіштердегі жазба дерек Күлтегін, Тоныкөк сияқты батырлар атынан айтылғанымен, оны тасқа жазған екінші авторлар бар. Сол қағандар жайындағы шежірешілер – хат иелері. Мысалы:

Сол аялдама жерге
Мәңгі тас қалаттым, жаздырдым,
Бұған қарап мынаны біліңдер –
Ол тас... тым
Бұл жазуды жаздырғанның
аты – Йоллығ-тегін.

Білге қағанның жарлық сөзін, шежіре – тарихын жазған оның өз туысы Йоллығ, яғни тарихшы шежіресі.

VIII ғасырда жазылған бұл ескерткіштер жазба деректердің нақты нышандары әдебиет нұсқалары болып есептеледі. Авторлар сол замандағы оқиғалар мен құбылыстарды баяндай келе, типтік фактілерді жинақтап бере білген.

Әкем қаған осынша...
Қырық жеті рет аттанады,
Жиырма айқас жасады.
Тәңірі жарылқағандықтан
Елдігін елсіретті,
Қағандығын қағынсыратты.
Жауын бейбіт етті.
Тізеліні бүктірді,
Бастыны еңкейтті.

Тарихи деректерді, оқиғаларды дәлме-дәл, ұсақ-түйек бөлшектеріне дейін тізіп, одан мәлімет беріп отырғанның өзі деректік нышандар деуге болады. Күлтегіннің ерлігін сипаттаған жолдарда оның жеті жасынан қырық жеті жасқа дейінгі, одан дүниеден өткенге дейінгі өмірі сатыланып, әр жастағы жетістіктері баяндалады. Автор тек жетістіктерді ғана емес, түркі

елінің басынан кешкен сәтсіздіктерді де, қиыншылыққа ұшыраған кезеңдерін де айқын көрсетеді:

“О, қасиетті Өтүкен қойнауының
халқы, бостың –
Біресе ілгері шаптың,
Біресе кері шаптың
Барған жерде не пайда таптың?
Қаның судай құйылды,
Сүйегің таудай үйілді,
Бек ұлдарың құл болды,
Пәк қыздарың күң болды”.

Күлтегінің басқа елге бағынышты болған түркі халқын біріктіріп, ел-жұрты үшін істеген ерлік істерін баян етеді. Түркі Қағанатының тұсында жазылған ескерткіште хан-Білге қаған, әскербасы-Күлтегін, ақылшы-Тоныкөктердің қызметтері туралы баяндалған тұстары - таза деректерге негізделген шежіре – тарих. Бұл жазуларда түркі халықтарының белгілі бір кезеңдегі оқиғалары суреттеледі. Осы оқиғаларды баян еткен автор фактілерді іріктеп, екшеп, сұрыптауда мақсатына жеткен деуге болады. Түркі тайпаларының белгілі бір бөлігін билеп отырған қағандардың ел басқаруын, көрші тайпалармен қарым-қатынасын, соғысы туралы көзбен көргенін, естігенін тізе бермей, әлеуметтік мәні бар, типтік құбылыстарды әңгіме етуге тырысқанын ескерткіштердегі жазба деректерден байқаймыз.

Ескерткіштерде жазба деректер түркі халықтарының басынан өткен оқиғаларды жәй ғана тізу мақсат етілмеген. Керісінше, автордың қабылдауындағы, түйсігіндегі, бейнелі суреттеуіндегі оқиға туралы әңгімелер жазылған. Л.Н.Гумилевтің “Түріктер сөз күшін реалды күшпен санағанға ұқсайды. Өзінің 200 жылға созылған тарихында түріктер мифологиялық белестен өтіп, образды ой түйіндеуден бірте-бірте тарихи реалды ойлауға ойыса бастағаны байқалады” – деген пікірі жәй айтылмаған. Күлтегін, Тоныкөк жазбаларынан сол заманда өмір сүрген ел билеушілердің дүниетанымын, қоғамдық, әлеуметтік көзқарастарын байқауға әбден болады. Бұл ескерткіштерге тән ортақ қасиеттер: түркі ұлыстарының өмір жолдары ұқсас, ел билеуде, жорықтарда, қолбасшылық еткенде бірдей тәсілдер қолданғанын байқаймыз. Күлтегін, Тоныкөктердің басынан кешкен оқиғалары бастан-аяқ баян етілмей, болған оқиға, құбылыстарға баға беру жағы басым. Тарихи, деректі оқиғаларды соншалық дәлме-дәл, ұсақ детальдарына дейін тізе баяндайды.

“Күлтегін” ескерткішінің авторы Йоллығ өз заманының қайраткері ғана емес, ірі идеологі десе артық болмас. Себебі, Йоллығ Түркі Қағанатының қалай құрылғанын, батыр ұлдарының өмірбаянын, ерлік жорықтарын ғана баян етіп қоймайды. Қытай мен Табғаш билеушілерін, олар ұстанған саясаттың құйтұрқы әрекеттерін сынап, түркі халқын бірлікке шақырады. Өз қоғамында өмір сүріп отырған бектерінің алауыздықтарын

ашына көрсетіп, келешегіне көз жүгіртуін сұраған тұстары түркі халқына деген қамқорлықтың айқын көрінісі екені даусыз.

“Түркі бектері, халқы, мұны тыңдаңыздар. Түркі халқын жинап, Ел еткендеріңді мұнда бастым, Барлық сөзімді айтар, Мәңгі тасқа бастым” деп автор өсиет етіп қалдырып отырғанын ескертеді. Автордың тарихи-саяси оқиғаларға баға беруі, оның себептерін жан-жақты ашуы, келешек жайлы терең толғануы - мәртебелі құбылыс.

“Күлтегін” ескерткішінің авторы VI ғасыр ортасынан Туман қаған билік құрып, Түркі ордасын құрған дәуірден бергі 200 жылдық тарихты сөз ете отырып, шындықты танудың, өткенді ой елегінен өткізудің жолдарын сілтейді. Тумын мен Естеміс қағанның ерліктерін екі-үш ауыз сөзге ғана сыйғызады. Автор 553 жыл мен 630 жылдар аралығында: “...ұлдары да қаған болды, Соңында ағасы інісіндей болмады, ұлдары әкесіндей болмады” дей келіп, табғаш халқының алдау, арбауына сеніп, түркі халқы елдігін жойғандығын өкіне баяндап, түркілердің жер-су үшін, халық болу үшін соғысқа аттанғанын сенімді баян етеді. Елтіріс қағанның халықты жинап, бірлікке шақырғанын, балалары Білге қаған мен Күлтегіннің белсенділігін де жан-жақты жинақтап көрсетеді. Автордың “Күлтегін” ескерткішінде өз заманының қоғамдық пікірінен шықпай, болып жатқан оқиға, құбылыстарға баға бергенде Түркі Қағанатының мүддесін көздейтіндігін ескерткіштің әр жолынан көруге болады.

Бұл ескерткіштердегі деректік нышандарын мына тұстарынан көреміз. Біріншіден, Түркі Қағандарының туған, өскен ортасы, жылдары нақты берілген. Екіншіден, жер-су аттарының нақты деректері бар. Мысалы: Орхон өзені, Өтүкен қойнауы, Алтай мен Жоңғар, Алатау сілемдері, Іле бойы, Хуанхэ өзені, Ордос жайлаулары. Үшіншіден, бұл ескерткіштердің нақты қаһарманы бар. Ол – халық. Түркі халқының белсенді әрекеті, қимылы негізгі объекті болып алынады. Төртіншіден, түркі ордасының тарихын баяндаған Йоллығ өз заманының белсенді қайраткері. Орхон-Енисей ескерткіштері - сол кездің тарихи проблемаларын көтере білген, өн бойында деректік нышандары бар тарихи шығарма.

Бұл деректік нышандары бар еңбектерді зерттелуі, өзіне тән ерекшеліктері, өмірді тану мен тақырыпты шешуі жан-жақты қарастыру деген ұғымды білдіреді. Байырғы жазба мұраларымыздағы деректік нышандарынан бастап жарық көрген барлық дерек нұсқалары, орыс басылымдарындағы қазақ тақырыбындағы деректердің нышандар үлгісі әңгіме болады. Байырғы жазба ескерткіштердегі деректік нышандардың төл қасиеттері болашақта молынан ашылып, тарих, әдебиет саларында үлкен зерттеулер мен қызығушылық туғызатын анық.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Гумилев. Л.Н. Древние тюрки. М., Мысль, 1967.
2. Қадырғали Жалайыр. Шежірелер жинағы. А., Қазақстан, 1997.
3. Уалиханов. Ш.Ш. Том 1. А: 1961.
4. Құрбанғали Халид. Тауарих хамса. Бес тарих. А., Қазақстан, 1992.
5. Йолығтегін. Күлтегін. Байырғы түркі тілінен аударған және алғысөзін жазған М.Жолдасбеков. 1986. 44, 41-беттер.
6. Карл Ясперс. Смысл и назначение истории. М., 1991.
7. Большаков О.Г. Город в конце VIII-начале XIII в. численность городов. Л., 1973.
8. Сартқожаұлы Қ. Байырғы түрік жазуының генезисі. Астана, 2007.

REZUME

**Almenbetova U. A. (Astana)
FACTS ON ANCIENT LITERARY TEXTS**

The author analyses the opinions on ancient literary texts' genre and facts as well.